

ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग व स्थानिक विकासावर होणारा प्रभाव

प्रा. उद्धव शिवाजी जमधडे
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्याकाय, वाशीम.

गोषवारा : भारतातील ग्रामीण विकास प्रक्रियेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना केंद्रस्थानी ठेवण्याची भूमिका ७३ व्या घटनादुरुस्तीने अधोरेखित केली आहे. या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतींना विकास नियोजनाचे अधिकार प्राप्त झाले असून ग्रामपंचायत विकास आराखडा (**Gram Panchayat Development Plan – GPDP**) ही लोकसहभागावर आधारित नियोजन प्रक्रिया प्रभावीपणे अंमलात आणली जात आहे. **GPDP** प्रक्रियेचा मुख्य उद्देश म्हणजे गावाच्या सामाजिक, आर्थिक व पायाभूत गरजांची ओळख करून स्थानिक संसाधनांच्या आधारे सर्वांगीण, समावेशक व शाश्वत विकास साधणे होय. या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग हा केवळ घटनात्मक तरतुदींचा भाग नसून स्थानिक विकासाच्या गुणवत्तेवर थेट परिणाम करणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप, पातळी व प्रभाव यांचा अभ्यास करणे हा आहे. तसेच महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक विकासाच्या नियोजनात होणारे बदल, प्राधान्यक्रमांची निवड, विकास योजनांची अंमलबजावणी व सामाजिक समावेशकता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून निवडक ग्रामपंचायतींमधील महिला सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, स्वयं-सहायता गटातील महिला व सामान्य महिला नागरिक यांच्याकडून प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या साधनांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की ज्या ग्रामपंचायतींमध्ये महिलांचा सक्रिय व अर्थपूर्ण सहभाग आहे, तेथे GPDP अधिक गरजाभिमुख, पारदर्शक व वास्तववादी स्वरूपाचा दिसून येतो. महिलांच्या सहभागामुळे पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य सेवा, अंगणवाडी सुधारणा, महिला व बालकल्याण, कौशल्य विकास व रोजगारनिर्मिती यांसारख्या क्षेत्रांना अधिक प्राधान्य दिले जाते. तसेच विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत पारदर्शकता वाढून निधीचा योग्य वापर होतो. तथापि, सामाजिक व सांस्कृतिक बंधने, शिक्षणाचा अभाव, आत्मविश्वासाची कमतरता आणि निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित अधिकार ही महिलांच्या प्रभावी सहभागास अडथळा ठरणारी प्रमुख कारणे असल्याचेही आढळून आले.

प्रस्तुत अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की GPDP प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग हा स्थानिक विकासाचा अनिवार्य घटक आहे. महिलांचा सहभाग केवळ महिला सक्षमीकरणपुरता मर्यादित नसून तो ग्रामीण प्रशासन, सामाजिक न्याय व लोकशाही बळकटीकरणाशी निगडित आहे. त्यामुळे महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण, जनजागृती कार्यक्रम, महिला ग्रामसभा बळकट करणे आणि प्रशासनाचा सकारात्मक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून राबवलेली GPDP प्रक्रिया ग्रामीण विकास अधिक प्रभावी, समावेशक व शाश्वत बनवू शकते.

मुख्य शब्द : ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP), महिलांचा सहभाग, स्थानिक विकास, ग्रामीण प्रशासन, महिला सक्षमीकरण प्रस्तावना : ग्रामीण विकास हा भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीचा मूलभूत आधार मानला जातो. देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक उन्नतीवरच राष्ट्रीय विकासाची दिशा अवलंबून आहे. ग्रामीण भागातील समस्या, गरजा व विकासाची प्राधान्ये ही शहरी भागापेक्षा भिन्न स्वरूपाची असल्यामुळे केंद्रीकृत नियोजनाच्या मर्यादा प्रकर्षाने जाणवतात. या पार्श्वभूमीवर विकेंद्रीकरण, लोकसहभाग आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देणे ही विकासाची प्रभावी साधने ठरली आहेत.

ग्रामपंचायत विकास आराखडा (Gram Panchayat Development Plan – GPDP) म्हणजे ग्रामपंचायत स्तरावर ग्रामसभेच्या माध्यमातून गावाच्या सामाजिक, आर्थिक व पायाभूत गरजांची ओळख करून, उपलब्ध संसाधनांचा विचार करून तयार करण्यात येणारा **लोकसहभागाधारित, समावेशक व शाश्वत विकासाचा वार्षिक नियोजन दस्तऐवज** होय. GPDP हा केवळ प्रशासकीय कागद नसून तो ग्रामीण विकासाच्या गरजा, स्थानिक प्राधान्यक्रम आणि लोकांच्या आकांक्षा प्रतिबिंबित करणारा एक सजीव नियोजन आराखडा आहे.

७३ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यामुळे ग्रामपंचायतींना विकास नियोजनाचे अधिकार प्राप्त झाले. यामुळे "खालून वर" (Bottom-up Planning) या संकल्पनेला प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मिळाली. GPDP प्रक्रियेचा मुख्य उद्देश म्हणजे लोकांचा थेट सहभाग सुनिश्चित करून गावाच्या वास्तविक समस्यांवर उपाययोजना करणे आणि विकासाचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत पोहोचवणे होय.

महिलांचा सहभाग म्हणजे केवळ ग्रामसभेला उपस्थित राहणे एवढ्यावर मर्यादित नसून, **निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय सहभाग, समस्या मांडणी, प्राधान्यक्रम निश्चिती, अंमलबजावणी व देखरेख** या सर्व टप्प्यांमध्ये महिलांची अर्थपूर्ण भूमिका असणे होय. ग्रामीण समाजात महिला

या पाणी, इंधन, आरोग्य, पोषण, शिक्षण व स्वच्छता यांसारख्या मूलभूत बाबींशी थेट संबंधित असल्यामुळे त्यांच्या अनुभवांवर आधारित सूचना GDPDP प्रक्रियेस वास्तववादी स्वरूप देतात.

भारतीय संविधानाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली असली तरी, प्रत्यक्षात महिलांचा सहभाग अनेकदा औपचारिक स्वरूपात मर्यादित राहतो. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, अशिक्षण, आत्मविश्वासाचा अभाव, कुटुंबीयांचा विरोध आणि प्रशासकीय माहितीची कमतरता ही महिलांच्या प्रभावी सहभागास अडथळा ठरणारी प्रमुख कारणे आहेत.

स्थानिक विकास म्हणजे गावाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पायाभूत क्षेत्रांमध्ये समतोल व शाश्वत प्रगती साधणे होय. महिलांचा GDPDP प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग असल्यास विकास आराखडा अधिक समावेशक ठरतो. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, अंगणवाडी, आरोग्य सेवा, महिला व बालकल्याण, स्वयं-सहायता गट, कौशल्य विकास व रोजगार निर्मिती यांसारख्या बाबींना अधिक प्राधान्य दिले जाते.

अनेक अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे की महिला नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये सामाजिक कल्याणाच्या योजना अधिक प्रभावीपणे राबवल्या जातात. त्यामुळे महिलांचा सहभाग हा केवळ लिंग समानतेचा मुद्दा नसून तो **ग्रामविकासाच्या गुणवत्तेशी निगडित असलेला एक महत्त्वाचा घटक** आहे.

अभ्यासाची गरज : GDPDP प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागासंबंधी धोरणात्मक तरतुदी अस्तित्वात असतानाही प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये विविध अडचणी दिसून येतात. म्हणूनच महिलांचा सहभाग किती आहे, त्याचे स्वरूप काय आहे आणि त्याचा स्थानिक विकासावर नेमका काय परिणाम होतो याचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन पेपर याच उद्देशाने तयार करण्यात आला असून तो ग्रामीण विकास, महिला सक्षमीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य यांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- ❖ GDPDP प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप अभ्यासणे.
- ❖ महिलांच्या सहभागाचा स्थानिक विकासावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
- ❖ महिलांच्या सहभागास अडथळा ठरणाऱ्या सामाजिक व प्रशासकीय घटकांचा अभ्यास करणे.
- ❖ GDPDP प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी उपाय सुचवणे.

गृहीतके :

- ❖ GDPDP प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग स्थानिक विकासावर सकारात्मक प्रभाव टाकतो.
- ❖ महिलांचा सक्रिय सहभाग विकास आराखड्याची गुणवत्ता सुधारतो.
- ❖ सामाजिक व सांस्कृतिक घटक महिलांच्या सहभागावर परिणाम करतात.
- ❖ महिला नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये विकास अधिक परिणामकारक असतो.

संशोधन पद्धती :

संशोधन प्रकार : वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

नमुना : निवडक ५ ग्रामपंचायतींमधील १०० महिलांचा सोयीस्कर नमुना पद्धतीने समावेश.

साधने : प्रश्नावली, मुलाखत, निरीक्षण

डेटा विश्लेषण : टक्केवारी, तुलनात्मक व वर्णनात्मक विश्लेषण.

सांख्यिकीय विश्लेषण व चर्चा :

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडक ५ ग्रामपंचायतींमधील एकूण १०० महिला प्रतिसादकांकडून प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. संकलित डेटाचे विश्लेषण **टक्केवारी, वारंवारता (Frequency) व तुलनात्मक पद्धतीने** करण्यात आले.

सारणी क्र. 1 : GDPDP प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाची पातळी

सहभागाची पातळी	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी (%)
सक्रिय सहभाग	45	45%
मध्यम सहभाग	35	35%
अल्प सहभाग	20	20%
एकूण	100	100%

या तक्त्यात GDPDP प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाची पातळी दर्शविण्यात आली आहे. एकूण १०० महिला प्रतिसादकांपैकी ४५% महिलांचा सक्रिय सहभाग असल्याचे आढळून आले. या महिलांनी ग्रामसभा, विकास आराखडा बैठका, समस्या मांडणी व प्राधान्यक्रम निश्चिती यामध्ये प्रत्यक्ष सहभाग घेतलेला आहे. ३५% महिलांचा सहभाग मध्यम स्वरूपाचा असून त्या प्रामुख्याने उपस्थित राहतात; मात्र

निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित असतो. उर्वरित २०% महिलांचा सहभाग अत्यल्प असून त्या केवळ नावापुरत्या सहभागी असल्याचे दिसून येते.

या आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की महिलांचा सहभाग वाढत असला तरी तो अद्याप सर्वसमावेशक व प्रभावी झालेला नाही. सक्रिय सहभागाचे प्रमाण समाधानकारक असले तरी मध्यम व अल्प सहभाग असलेल्या महिलांचे प्रमाण लक्षात घेता, महिलांना अधिक सक्षम करण्याची गरज अधोरेखित होते. प्रशिक्षण, जनजागृती व निर्णयप्रक्रियेत संधी दिल्यास हा सहभाग अधिक अर्थपूर्ण होऊ शकतो.

सारणी क्र. 2 : महिलांचा सहभाग व विकास आराखड्यातील प्राधान्यक्रम

विकास क्षेत्र	होकार (%)	नकार (%)
पाणीपुरवठा व स्वच्छता	82	18
आरोग्य सेवा	76	24
अंगणवाडी व बालकल्याण	71	29
महिला रोजगार व प्रशिक्षण	68	32
पायाभूत सुविधा	54	46

या तक्त्यात महिलांच्या सहभागामुळे विकास आराखड्यात कोणत्या क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जाते याचे चित्र स्पष्ट होते. ८२% महिलांनी पाणीपुरवठा व स्वच्छता या क्षेत्राला प्राधान्य दिले आहे. ग्रामीण महिलांचे दैनंदिन जीवन पाणी व स्वच्छतेशी थेट निगडित असल्यामुळे हा निष्कर्ष अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे ७६% महिलांनी आरोग्य सेवांना आणि ७१% महिलांनी अंगणवाडी व बालकल्याण योजनांना महत्त्व दिले आहे.

महिला रोजगार व प्रशिक्षण (६८%) आणि पायाभूत सुविधा (५४%) या बाबींनाही महत्त्व दिले गेले असले तरी मानवी विकासाशी संबंधित क्षेत्रांना अधिक प्राधान्य दिल्याचे स्पष्ट होते. यावरून असे म्हणता येते की महिलांचा सहभाग GDPDP प्रक्रियेला मानवी व सामाजिक विकासाभिमुख दिशा देतो, जी ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे.

सारणी क्र. 3 : महिलांच्या सहभागाचा स्थानिक विकासावर होणारा परिणाम

परिणाम घटक	होकार (%)
विकास आराखडा अधिक गरजाभिमुख	74%
योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी	69%
पारदर्शकता वाढली	72%
सामाजिक समावेशकता वाढली	66%

या तक्त्यात महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक विकासावर होणाऱ्या विविध परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. ७४% प्रतिसादकांच्या मते महिलांच्या सहभागामुळे विकास आराखडा अधिक गरजाभिमुख बनतो. म्हणजेच गावाच्या वास्तविक समस्या व गरजा विकास नियोजनात प्रभावीपणे समाविष्ट केल्या जातात. ६९% महिलांनी योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी झाल्याचे नमूद केले आहे. तसेच ७२% प्रतिसादकांनी पारदर्शकतेत वाढ झाल्याचे सांगितले असून ६६% महिलांनी सामाजिक समावेशकता वाढल्याचे मान्य केले आहे. या निष्कर्षावरून असे दिसून येते की महिलांचा सहभाग केवळ योजना ठरवण्यापुरता मर्यादित नसून तो प्रशासनाची गुणवत्ता, उत्तरदायित्व व सामाजिक न्याय यांनाही बळकटी देतो.

सारणी क्र. 4 : महिलांच्या सहभागास अडथळा ठरणारे घटक

अडथळे	प्रतिसादक (%)
सामाजिक बंधने	70%
शिक्षणाचा अभाव	62%
कुटुंबीयांचा विरोध	55%
निर्णयप्रक्रियेत मर्यादा	60%
प्रशासकीय माहितीचा अभाव	48%

या तक्त्यात GDPDP प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागास अडथळा ठरणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. सर्वाधिक ७०% महिलांनी सामाजिक बंधने हा प्रमुख अडथळा असल्याचे नमूद केले आहे. ग्रामीण समाजातील पितृसत्ताक मानसिकता, परंपरागत रूढी व महिलांना सार्वजनिक क्षेत्रात सहभागी होण्यास असलेले मर्यादित स्वातंत्र्य ही यामागची कारणे आहेत. ६२% महिलांनी शिक्षणाचा अभाव हा महत्त्वाचा अडथळा असल्याचे सांगितले आहे, तर ६०% महिलांनी निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित अधिकार असल्याचे नमूद केले आहे. कुटुंबीयांचा विरोध (५५%) व प्रशासकीय माहितीचा अभाव (४८%) हेही महत्त्वाचे अडथळे आहेत. या सर्व घटकांमुळे महिलांचा सहभाग अनेक ठिकाणी औपचारिक स्वरूपातच मर्यादित राहतो, हे स्पष्ट होते.

सारणी क्र. 5 : महिला नेतृत्व व विकास परिणाम यातील संबंध

ग्रामपंचायत प्रकार	सकारात्मक विकास (%)
महिला नेतृत्व असलेली	78%
पुरुष नेतृत्व असलेली	58%

या तक्त्यात महिला नेतृत्व असलेल्या व पुरुष नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमधील विकास परिणामांची तुलना करण्यात आली आहे. महिला नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये ७८% सकारात्मक विकास परिणाम दिसून आले आहेत, तर पुरुष नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये हे प्रमाण ५८% आहे. या आकडेवारीवरून महिला नेतृत्व व प्रभावी स्थानिक विकास यांच्यात सकारात्मक संबंध असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. महिला नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये सामाजिक कल्याण योजना, स्वच्छता, आरोग्य व महिला-केंद्रित उपक्रम अधिक प्रभावीपणे राबवले जातात. त्यामुळे महिलांना केवळ प्रतिनिधित्व देणे नव्हे, तर खरे नेतृत्व व निर्णयस्वातंत्र्य देणे आवश्यक असल्याचे या विश्लेषणातून अधोरेखित होते.

अभ्यासातून असे दिसून आले की ज्या ग्रामपंचायतींमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग आहे तेथे पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, अंगणवाडी व महिला कल्याण योजना यांना प्राधान्य दिले जाते. महिला ग्रामसभा व स्वयं-सहायता गटांमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढलेला दिसून आला.

तथापि, काही ग्रामपंचायतींमध्ये महिलांचा सहभाग केवळ औपचारिक स्वरूपाचा असल्याचे आढळले. सामाजिक बंधने, कुटुंबीयांचा विरोध व शिक्षणाचा अभाव ही प्रमुख अडचणी आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

- ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग अस्तित्वात असून तो सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये समान नाही.
- ४५% महिलांचा सक्रिय, ३५% मध्यम तर २०% महिलांचा अत्यल्प सहभाग आढळतो.
- महिलांचा सहभाग व स्थानिक विकास यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळून येतो.
- महिलांच्या सहभागामुळे विकास आराखडा अधिक गरजाभिमुख व पारदर्शक बनतो.
- विकास योजनांची अंमलबजावणी महिलांच्या सहभागामुळे अधिक प्रभावी होते.
- महिलांनी पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य सेवा व बालकल्याण या क्षेत्रांना अधिक प्राधान्य दिले आहे.
- महिलांचा सहभाग विकास आराखड्याला सामाजिक व मानवी विकासाभिमुख दिशा देतो.
- सामाजिक बंधने, शिक्षणाचा अभाव व निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित अधिकार हे महिलांच्या सहभागातील प्रमुख अडथळे आहेत.
- कुटुंबीयांचा विरोध व प्रशासकीय माहितीचा अभाव यांचाही सहभागावर परिणाम होतो.
- महिला नेतृत्व असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये स्थानिक विकास अधिक परिणामकारक आढळतो.
- महिलांचा सक्रिय व अर्थपूर्ण सहभाग GPDP प्रक्रिया अधिक समावेशक, पारदर्शक व शाश्वत बनवितो.

एकूणच, संशोधनाची सर्व उद्दिष्टे व गृहितके संकलित डेटाच्या सांख्यिकीय विश्लेषणावरून पूर्णतः समर्थित झाल्याचे दिसून येते. ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढविल्यास स्थानिक विकास अधिक समावेशक, पारदर्शक व शाश्वत होऊ शकतो. त्यामुळे महिलांचा सक्रिय व अर्थपूर्ण सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी प्रशिक्षण, जनजागृती, निर्णयप्रक्रियेत अधिकार आणि सामाजिक अडथळे दूर करण्यावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

- भारत सरकार. (2015). *ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) मार्गदर्शक सूचना*. नवी दिल्ली : पंचायती राज मंत्रालय.
- महाराष्ट्र शासन. (2018). *ग्रामपंचायत विकास आराखडा : अंमलबजावणी मार्गदर्शक पुस्तिका*. मुंबई : ग्रामविकास विभाग.
- देशमुख, एस. ए. (2016). *ग्रामीण विकास व स्थानिक स्वराज्य संस्था*. पुणे : विद्या प्रकाशन.
- पाटील, आर. बी. (2017). *महिला सक्षमीकरण : संकल्पना व वास्तव*. औरंगाबाद : प्रशांत प्रकाशन.
- जोशी, म. ग. (2015). *भारतातील पंचायतराज व्यवस्था*. नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.
- देशपांडे, सुनीता. (2019). *ग्रामीण महिलांचा विकास प्रक्रियेत सहभाग : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
- कुलकर्णी, वि. ग. (2018). *विकेंद्रीकरण व लोकसहभाग*. कोल्हापूर : शिवराज प्रकाशन.
- भारत सरकार. (2014). *७३ वी घटनादुरुस्ती व पंचायतराज व्यवस्था*. नवी दिल्ली : माहिती व प्रसारण मंत्रालय.
- मोरे, ए. एस. (2020). *ग्रामीण विकासातील महिलांची भूमिका*. जळगाव : सृजन प्रकाशन.
- पवार, एस. आर. (2016). *स्थानिक स्वराज्य संस्था व विकास नियोजन*. सातारा : नीलकमल प्रकाशन.
- शिंदे, आर. टी. (2019). *महिला नेतृत्व व ग्रामीण प्रशासन*. नाशिक : अक्षरदीप प्रकाशन.
- देशमुख, कविता. (2021). *ग्रामसभा व लोकसहभाग : एक अभ्यास*. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.